

Odmienności w wykonywaniu kary pozbawienia wolności wobec kobiet w obowiązującym ustawodawstwie polskim

Od wielu lat podejmowane są wysiłki na płaszczyźnie ustawodawczej, a także w ramach praktyki penitencjarnej, by odbywanie kary pozbawienia wolności przez kobiety miało wymiar coraz bardziej humanitarny. Dowodem są liczne publikacje dotyczące tej problematyki¹. W świetle oficjalnych statystyk sądowych i policyjnych przestępczość kobiet jest dużo niższa niż liczba przestępstw dokonywanych przez mężczyzn, jednakże liczba popełnianych przestępstw przez tę grupę stale rośnie. Mimo to w polskich jednostkach penitencjarnych średnio rocznie izolowanych jest około 2500 osadzonych kobiet (zob. tabela 1). Postępowanie z tą grupą stanowi w praktyce odrębny problem natury penitencjarnej, determinowany zwłaszcza przez biologiczne i psychologiczne uwarunkowania płci².

W literaturze penitencjarnej podkreśla się znaczną trudność, jaka jest udziałem kobiet w związku z procesem przystosowania się do warunków izolacji więziennej³. Autorzy poruszający zagadnienie kobiet w więzieniu zwracają uwagę na ich odmienność w porównaniu z mężczyznami: kobiety są bardziej delikatne, wrażliwe i mimo że stopień ich demoralizacji jest różny, to nie ulega wątpliwości, iż dominu-

¹ J. Błachut, *Kobiety recydywistki w świetle badań kryminologicznych*, Wrocław 1984; T. Kolarczyk, J. Kubiak, P. Wierzbicki, *Przestępczość kobiet. Aspekty kryminologiczne i penitencjarne*, Warszawa 1984; J. Niedworok, *Matki więźniarki i ich dzieci w zakładach penitencjarnych*, Wrocław 1988; M. Bramska, *Kobiety pozbawione wolności*, Biuletyn RPO – Materiały, 1997, nr 32, s. 11 i n.; J. Dybalska (red.), *Kobieta w więzieniu. Polski system penitencjarny wobec kobiet w latach 1998–2008*, Warszawa 2009.

² T. Kalisz, *Populacja kobiet osadzonych w polskich jednostkach penitencjarnych*, [w:] L. Bogunia (red.), *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego*, t. 20, 2006, s. 263 i n.

³ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001, s. 195 i n.

jącą rolą w ich życiu jest rola matki i żony. Ich izolacja powoduje stały niepokój. Kobiety ze względu na swoją odrębność biologiczną wymagają mniej surowych, bardziej „kobiecych” warunków odbywania kary (zwłaszcza w zakresie sanitarno-bytowym). Konieczne jest złagodzenie reżimu i dyscypliny więziennej⁴. Celem tego opracowania jest ukazanie odstępstw od ogólnych zasad wykonywania kary pozbawienia wolności, jakie dotyczą kobiet, w świetle obowiązujących w polskim systemie penitencjarnym regulacji normatywnych.

Tabela 1. Struktura populacji osadzonych kobiet

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Ogółem	2309	2359	2668	2598	2542	2697
Tymczasowo aresztowane	740	666	683	524	416	438
Skazane	1541	1660	1958	2054	2097	2236
Ukarane	28	33	27	20	29	23

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Centralnego Zarządu Służby Więziennej (CZSW) (stan z 6 XII 2010 r.).

Tabela 2 prezentuje udział kobiet w całej populacji osadzonych w latach 2004–2009. Mimo że kobiety stanowią znikomy odsetek osób pozbawionych wolności, zauważalna jest tendencja wzrostowa. W analizowanym okresie ich udział wśród wszystkich osadzonych kształtował się w przedziale od 2,9% do 3,2%. Natomiast liczba karnie izolowanych mężczyzn nieznacznie spada. Udział mężczyzn w całej populacji osadzonych oscyluje w granicach 97%.

Punktem wyjścia do omówienia odmienności dotyczących kobiet w trakcie wykonywania kary pozbawienia wolności jest art. 87 k.k.w.⁵ Paragraf 1 tego przepisu stanowi, że kobiety odbywają karę pozbawienia wolności odrębnie od mężczyzn. Należy mieć na uwa-

⁴ H. Machel, *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk 2003, s. 269.

⁵ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. 1997, Nr 90, poz. 557 z późn. zm.).

Tabela 2. Udział kobiet w całej populacji osadzonych

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Ogółem osadzonych	80 368	82 955	88 647	87 776	83 152	84 003
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Mężczyźni	78 059	80 596	85 979	85 178	80 610	81 306
	97,1%	97,2%	97,0%	97,0%	96,9%	96,8%
Kobiety	2309	2359	2668	2598	2542	2697
	2,9%	2,8%	3,0%	3,0%	3,1%	3,2%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych statystycznych CZSW (stan z 6 XII 2010 r.).

dze, że nie jest to równoznaczne temu, aby kobiety odbywały karę w wyłącznie przeznaczonych dla nich zakładach karnych określonego rodzaju i typu. Zasada głosząca, że kobiety odbywają karę oddzielnie od mężczyzn, jest już spełniona, gdy zostaną rozmieszczone w celach wyłącznie dla nich przeznaczonych⁶. W tym miejscu wspomnieć należy o art. 74 k.k.w., na podstawie którego minister sprawiedliwości może w drodze rozporządzenia tworzyć zakłady karne inne niż wymienione w k.k.w. Może więc utworzyć zakład karny przeznaczony dla kobiet. Takim zakładem w przyszłości mógłby być odrębny rodzaj zakładu karnego, przeznaczony wyłącznie dla kobiet.

W paragrafie 2 art. 87 k.k.w. ustawodawca wskazuje, że podstawowym typem zakładu karnego, w którym kobiety odbywają karę, jest zakład karny typu półotwartego, chyba że stopień demoralizacji lub względy bezpieczeństwa przemawiają za odbywaniem kary w innym typie zakładu karnego. Taka regulacja jest wynikiem tego, że kobiety znacznie gorzej znoszą odbywanie kary w warunkach izolacji niż mężczyźni. Z drugiej strony kobiety nie stanowią takiego zagrożenia i niebezpieczeństwa dla zakładu karnego jak mężczyźni. Jednakże należy mieć na względzie, jak już wcześniej wspomniałam, że zasada odbywania kary przez kobiety w zakładzie karnym typu półotwartego

⁶ S. Leleńtal, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 379.

nie ma zastosowania w przypadku, gdy stopień demoralizacji skazanej lub względy bezpieczeństwa przemawiają przeciwko umieszczeniu w tym typie zakładu karnego. Skazane kobiety mogą więc odbywać karę w zakładach typu półotwartego, otwartego i zamkniętego oraz mogą wobec nich zostać zastosowane wszystkie systemy wykonywania kary pozbawienia wolności, czyli system programowanego oddziaływania, system terapeutyczny oraz zwykły. W tym miejscu warto wspomnieć o art. 88 § 6 k.k.w., który stwierdza, że do zakładu karnego typu zamkniętego można kierować skazane kobiety ze względu na zagrożenie społeczne albo zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu, oraz o art. 89 k.k.w., który przewiduje, zgodnie z zasadą wolnej progresji, możliwość awansowania oraz degradowania skazanych.

Ważną kwestią jest zapewnienie kobiecie ciężarnej lub karmiącej opieki specjalistycznej. Mówi o tym § 3 art. 87 k.k.w. i jest to niewątpliwie wyraz nadania specjalnego statusu kobiecie ciężarnej lub karmiącej. Kobietom w ciąży powinno się zapewnić wsparcie i informacje, które mogłyby im pomóc w lepszym przeżyciu okresu ciąży i macierzyństwa. Warto w tym miejscu wspomnieć o innych uregulowaniach dotyczących tej kategorii skazanych kobiet: art. 112 § 1 k.k.w., który ustanawia prawo do dłuższego spaceru, art. 113a § 1 regulujący prawo do dodatkowych zakupów artykułów żywnościowych oraz art. 143 § 2 zakazujący stosowania niektórych kar dyscyplinarnych wobec tej kategorii skazanych. Wyłączenie w przypadku kobiet kary w postaci umieszczenia w celi izolacyjnej, pozbawienia otrzymywania paczek żywnościowych, a także możliwości dokonywania artykułów żywnościowych wynika z dwóch kluczowych zasad: indywidualizacji oraz humanitaryzmu, gdyż dzieci osadzonych w żaden sposób nie powinny odpowiadać za niewłaściwe czyny swoich matek⁷.

Na prośbę skazanych kobiet wychowujących dzieci do lat 3 i za zgodą sądu opiekuńczego można zezwolić im na opiekowanie się dziećmi w domach matki i dziecka, które są organizowane przy zakładach karnych, chyba że względy wychowawcze lub zdrowotne, potwierdzone opinią lekarza albo psychologa, przemawiają za oddzie-

⁷ T. Szymanowski, [w:] T. Szymanowski, Z. Świda, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 1998, s. 332.

leniem dziecka od matki albo za przedłużeniem lub skróceniem tego okresu (art. 87 § 4 k.k.w.). To zastrzeżenie jest zasadne, ponieważ w pewnych wypadkach kobieta zdemoralizowana może traktować dziecko instrumentalnie. Sąd rodzinny, jako władza opiekuńcza, rozstrzyga wszelkie sprawy dotyczące tego, czy skazana matka może troszczyć się o swoje dziecko. Domy dla matki i dziecka są instytucją znaną polskiemu ustawodawstwu i mimo licznych uwag krytycznych kodeks karny wykonawczy nadal utrzymuje tę instytucję. Jest to bez wątplenia podyktowane dobrem dziecka, ale z drugiej strony mamy wpływ środowiska więziennego na rozwój emocjonalno-społeczny dziecka⁸. Utrzymanie więzi rodzinnych jest istotnym sposobem na zapobieganie recydywie i na reintegrację społeczną. Jednocześnie nadrzędne dobro dziecka powinno być zawsze brane pod uwagę przy podejmowaniu decyzji o odseparowaniu lub pozostawieniu go przy osadzonej w więzieniu matce.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że na podstawie art. 87 § 5 k.k.w. zostało wydane rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości w sprawie przyjmowania dzieci matek pozbawionych wolności do domów dla matki i dziecka⁹. Przyjęcie dziecka z matką następuje na pisemny wniosek matki złożony do dyrektora zakładu karnego, przy którym dom został zorganizowany. Do wniosku dołącza się akt urodzenia dziecka. O złożeniu wniosku dyrektor zakładu karnego powiadamia sąd opiekuńczy. Umieszczenie dziecka w domu wymaga zgody ojca, jeżeli przysługuje mu władza rodzicielska. W przypadku braku takiej zgody lub niemożliwości jej uzyskania decyduje rozstrzygnięcie sądu opiekuńczego. Matka wraz z dzieckiem zostają przyjęci do domu z chwilą uzyskania zgody sądu opiekuńczego, a w szczególności uzasadnionych przypadkach matka wraz z dzieckiem mogą zostać przyjęte do domu z chwilą złożenia wniosku i pozostać w nim do czasu uzyskania zgody sądu opiekuńczego. Warto dodać, że pomimo uprzedniej zgody sądu opiekuńczego decyzje takie podlegają kontroli sędziego

⁸ *Ibidem*, s. 193–194.

⁹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 września 2003 r. w sprawie trybu przyjmowania dzieci matek pozbawionych wolności do domów dla matki i dziecka przy wskazanych zakładach karnych oraz szczegółowych zasad organizowania i działania tych placówek (Dz.U. 2003, Nr 175, poz. 1709).

penitencjarnego w trybie art. 34 k.k.w., a także mogą być zaskarżone przez skazaną do sądu penitencjarnego na podstawie art. 7 k.k.w. oraz podlegają kontroli w trybie art. 78 § 2 k.k.w. Decyzje w przedmiocie kierowania i przebywania skazanej i dziecka w domu dla matki i dziecka nie są decyzjami typu „skierowanie do odpowiedniego typu zakładu karnego”, w związku z tym nie należą do komisji penitencjarnej¹⁰.

Domem dla matki i dziecka kieruje jego kierownik, który podlega dyrektorowi zakładu karnego. Dom powinien składać się z następujących pomieszczeń: pokoje sypialne dla matek i dzieci, sale do zajęć pielęgnacyjnych i wychowawczych, pomieszczenia do udzielania świadczeń zdrowotnych, pomieszczenia do przygotowywania posiłków, pomieszczenia sanitarne i gospodarcze, pokoje dla personelu, pomieszczenie izby chorych. Kwestie te uregulowane są w § 10 omawianego rozporządzenia. Warto wspomnieć, że wyposażenie wszystkich pomieszczeń domu powinno być zbliżone do warunków domowych.

Ważną regulacją jest § 12 tego rozporządzenia, zgodnie, z którym dyrektor zakładu karnego powołuje zespół opiekuńczo-wychowawczy, który ma za zadanie programowanie, ocenianie, przygotowywanie warunków do działalności opiekuńczej, edukacyjnej, resocjalizacyjnej. Można stwierdzić, że zespół ten jest przykładem „innego organu kolegialnego” (oprócz komisji penitencjarnej powoływanej w każdym zakładzie karnym), który jest przewidziany w art. 77 k.k.w.¹¹

Godny uwagi jest również fakt, że dla organizowania i działania domów dla matki i dziecka nie stosuje się art. 69 k.k.w., mówiącego o wykonywaniu kary pozbawienia wolności w zakładach karnych określonych rodzajów. Nie jest więc ważne, czy skazana kobieta jest młodocianą, recydywistką penitencjarną czy odbywającą karę po raz pierwszy, gdyż zawsze będzie osadzona w zakładzie karnym, przy którym jest dom matki i dziecka¹².

Bardzo ważną regulację zawiera art. 87a k.k.w., zgodnie z którym wykonując karę wobec skazanych sprawujących stałą pieczę

¹⁰ Z. Hołda, [w:] Z. Hołda, K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Gdańsk 2006, s. 360–361.

¹¹ *Ibidem*, s. 361.

¹² *Ibidem*, s. 361.

nad dzieckiem do lat 15, uwzględnia się w szczególności potrzebę inicjowania, podtrzymywania i zacieśniania ich więzi uczuciowej z dziećmi, wywiązywania się z obowiązków alimentacyjnych oraz świadczenia pomocy materialnej dzieciom, a także współdziałania z placówkami opiekuńczo-wychowawczymi, w których te dzieci przebywają. Ta kategoria skazanych powinna być w miarę możliwości osadzona w odpowiednich zakładach karnych, położonych najbliżej miejsca pobytu dzieci. Niewątpliwie podtrzymywanie kontaktów z rodziną należy do podstawowych środków w oddziaływaniu na skazanych (art. 67 § 3 k.k.w.). Komentowany artykuł odnosi się nie tylko do kobiet, ale również do mężczyzn, którzy sprawują stałą opiekę nad dzieckiem do lat 15.

W tym miejscu warto wspomnieć o dwóch regulacjach zawartych w kodeksie karnym wykonawczym, mianowicie o art. 105a § 3 oraz art. 122 § 2. Na podstawie pierwszego z tych przepisów skazany ma prawo do dodatkowego widzenia z dziećmi, natomiast drugi stanowi, że pracę zapewnia się przede wszystkim tym skazanym, którzy są zobowiązani do świadczeń alimentacyjnych lub mających szczególnie trudną sytuację materialną, osobistą lub rodzinną.

W mojej ocenie, warto rozstrzygnąć relację pomiędzy art. 87 § 2 a art. 100 k.k.w. Bez wątplenia celem każdego z tych przepisów jest ułatwienie kontaktów skazanego z rodziną. Pod tym względem nie ma znaczenia, czy dzieci skazanej (skazanego) przebywają w miejscu jej (jego) zamieszkania czy w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, które mogą być położone zarówno w miejscu zamieszkania skazanej (skazanego), jak i w innym miejscu. Tymczasem według art. 87a § 2 k.k.w. skazani (zarówno kobiety, jak i mężczyźni), o których mowa w tym przepisie, powinni być w miarę możliwości osadzeni w odpowiednich zakładach karnych położonych najbliżej miejsca pobytu dzieci. Natomiast według art. 100 k.k.w. skazani odbywają karę we właściwych zakładach karnych położonych w miarę możliwości najbliżej ich miejsca zamieszkania. Unormowanie zawarte w pierwszym z tych dwóch przepisów jest więc zdecydowanie mniej korzystne niż rozwiązanie przyjęte w art. 100 k.k.w.¹³

¹³ S. Lelental, *op. cit.*, s. 382.

Wyjątek dotyczący kobiet zawiera również art. 151 k.k.w., który dotyczy instytucji odroczenia wykonania kary pozbawienia wolności. Paragraf 3 omawianego przepisu stanowi, że odroczenie może być udzielane kilkakrotnie, jednakże łączny okres odroczenia nie może przekraczać roku, chyba że chodzi o kobietę ciężarną lub w okresie 3 lat po urodzeniu dziecka i sprawowania nad nim opieki. Jest to odstępstwo o charakterze podmiotowym. Maksymalny okres odroczenia w takim wypadku nie może trwać dłużej niż wynosi okres ciąży, z której powodu nastąpiło odroczenie, a następnie 3-letni okres po urodzeniu dziecka. Przesłanką stosowania tego przepisu jest fakt sprawowania osobistej opieki przez skazaną nad dzieckiem oraz ustalenie, że umieszczenie skazanej w zakładzie karnym pociągnęłoby zbyt ciężkie skutki dla dziecka lub innych członków rodziny skazanej. Należy dodać, że odroczenie wykonania kary kobiecie ciężarnej i w okresie 3 lat po urodzenia dziecka może nastąpić również po wykorzystaniu przez skazaną rocznego okresu odroczenia wykonania kary, który uzasadniony był przesłankami zawartymi w art. 151 § 1 k.k.w.: jeżeli natychmiastowe wykonanie kary pociągnęłoby dla skazanego lub jego rodziny zbyt ciężkie skutki lub jeżeli liczba osadzonych w zakładach karnych lub aresztach śledczych przekracza w skali kraju ogólną pojemność tych zakładów. Warto zaznaczyć, że odroczenie w okresie ciąży i 3 lat po urodzeniu dziecka jest fakultatywne. Istnieje możliwość osadzenia skazanej w zakładzie karnym, przy którym zorganizowany jest dom dla matki i dziecka. Odroczenie to może być udzielane kilkakrotnie, na okres nie dłuższy niż 6 miesięcy. Można również stwierdzić, że odroczenie wykonania kary na okres do 3 lat po urodzeniu dziecka nie ma charakteru jednorazowego. Jeżeli po wykorzystaniu tego okresu lub w trakcie korzystania z odroczenia wykonania kary skazana ponownie zajdzie w ciążę lub będzie osobiście sprawowała opiekę nad swoim kolejnym dzieckiem, to zaistnieją podstawy do odroczenia wykonania kary z tej przyczyny na kolejny okres, o którym mowa w art. 151 § 3 k.k.w.¹⁴

Warto wspomnieć również o art. 116 k.k.w., który mimo że bezpośrednio nie jest związany z omawianą problematyką, to jednak doty-

¹⁴ Z. Hołda, *op. cit.*, s. 503–504.

czy wykonywania kary pozbawienia wolności wobec kobiet. Przepis ten reguluje zasady kontroli osobistej i stanowi, że kontrola ta polega na oględzinach ciała oraz sprawdzeniu odzieży, bielizny i obuwia, a także przedmiotów posiadanych przez skazanego. Oględziny ciała oraz sprawdzenie odzieży i obuwia przeprowadzane są w pomieszczeniu podczas nieobecności osób postronnych oraz osób odmiennej płci i dokonywane są za pośrednictwem osoby tej samej płci.

Unormowania dotyczące kobiet można również znaleźć w regulaminie organizacyjno-porządkowym wykonywania kary pozbawienia wolności¹⁵. Paragraf 27 tego regulaminu stanowi, że wobec skazanych kobiet ciężarnych i karmiących dyrektor może dokonywać, na wniosek lekarza lub po zasięgnięciu jego opinii, niezbędnych odstępstw od przewidzianego w regulaminie sposobu wykonywania kary pozbawienia wolności w zakresie wynikających z potrzeby uwzględnienia stanu fizycznego lub psychicznego tych kobiet. Co ważne, skazaną kobietę ciężarną przenosi się na dwa miesiące przed przewidywanym terminem porodu do szpitalnego oddziału ginekologiczno-położniczego w zakładzie karnym lub areszcie śledczym. W zakresie higieny osobistej skazana kobieta korzysta co najmniej raz dziennie z ciepłej wody i dwa razy w tygodniu z ciepłej kąpieli. Jest to unormowanie inne, aniżeli w stosunku do skazanych mężczyzn, którzy co do zasady korzystają z ciepłej kąpieli raz w tygodniu (§ 30 regulaminu).

W ustawie o Służbie Więziennej¹⁶ również możemy znaleźć pewne regulacje dotyczące skazanych kobiet, które są związane z problematyką stosowania względem osób pozbawionych wolności środków przymusu bezpośredniego. Artykuł 19 tej ustawy wymienia następujące środki przymusu bezpośredniego: 1) siła fizyczna; 2) cela zabezpieczająca; 3) kask ochronny; 4) kajdanki lub prowadnice; 5) urządzenia techniczne powodujące blokadę stawu kolanowego; 6) środki techniczne w postaci maski, zasłony na twarz albo kask z przyłbicą, tłumiące głos albo zestaw głośnikowy; 7) wodne środki obezwładnia-

¹⁵ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz.U. 2003, Nr 52, poz. 1493).

¹⁶ Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz.U. z 2010, Nr 79, poz. 523).

jące; 8) siatka obezwładniająca; 9) chemiczne środki obezwładniające lub inne środki o podobnym działaniu; 10) urządzenia olśniewające; 11) petardy lub inne środki hukowo-błyskowe; 12) środki do obezwładniania za pomocą ładunku elektrycznego; 13) pasy obezwładniające lub kaftan bezpieczeństwa; 14) pałki służbowe; 15) pociski niepenetracyjne, miotane z broni palnej lub innych urządzeń. Wobec kobiety pozbawionej wolności będącej w widocznej ciąży lub o której wiadomo, że jest w ciąży, nie stosuje się środków przymusu bezpośredniego wymienionych w ust. 1 pkt 6–15.

Kobiety, stanowią niewielki, lecz wciąż rosnący odsetek osób osadzonych w więzieniach, dlatego odbywanie przez nie kary to ważny problem. Mimo że wobec kobiet, które odbywają karę pozbawienia wolności stosowane są liczne odrębności dotyczące wielu istotnych aspektów to w systemie penitencjarnym, który powstawał przede wszystkim z myślą o mężczyznach, praktyka penitencjarna często nie zajmuje się w dostatecznym stopniu potrzebami kobiet. Kobiety mają odmienne potrzeby w zakresie higieny, opieki macierzyńskiej i zdrowia ginekologicznego, a także zdrowia psychicznego, zwłaszcza ze względu na częściej występujące wśród nich w przeszłości przypadki przemocy fizycznej, emocjonalnej czy seksualnej. Odmienności osobowości kobiet oraz ich sytuacji społecznej są niekwestionowane, dlatego problem ten jest w prawie penitencjarnym bardzo ważny, zarówno z punktu widzenia zarówno praktyki, jak i teorii.